

U *n formulari*
i un registre
del bisbe de València
En Jaume d'Aragó
(siglo XIV)

Edició a cura de
M. Milagros Cárcel Ortí

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2005

---

*f*onts històriques valencianeS

Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot

© M. Milagros Cárcel Ortí, 2005

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2005

Disseny de la col·lecció: J.P.

Il·lustració de la coberta: Antoni Canals ofereix la traducció del Valeri Màxim
al Cardenal de València, Jaume d'Aragó. (Arxiu Històric Municipal de Barcelona)

Fotocomposició i maquetació: Publicacions de la Universitat de València

IISBN: 84-370-6046-X

Dipòsit legal: V-5045-2004

Impressió: Impremta Lluís Palàcios

A Juan

*E*studi introductori

INTRODUCCIÓ

L'edició d'una font es justifica d'una banda en l'autonomia i coherència interna de la documentació, d'una altra en el seu ús amb finalitats historiogràfiques. Un formulari i un registre de cancelleria episcopal com aquests que publiquem es presten essencialment a dues claus de lectura: una formal i tipològica, és a dir, des del punt de vista de la Diplomàtica, i una altra de contingut, és a dir, històrica *stricto sensu*. Cal remarcar que, com a font històrica, el formulari es caracteritza per la seua parcialitat, puix que els criteris que guiaren el compil·lador foren totalment subjectius, en veure's obligat a fer una selecció de formes documentals i en haver de rebutjar-ne d'altres. En el cas del registre, el problema el constitueix la fragmentació de la font, car no s'ha conservat completa. Tanmateix, els registres venen a omplir el buit informatiu dels documents, a més del valor que tenen com a exponent del grau d'organització cancelleresca.

Ambdós llibres, escrits sobre paper, pertanyeren a la cancelleria de Jaume d'Aragó, bisbe de València (1369-1396) i, bé que incomplets, ens ofereixen una mostra molt significativa dels tipus documentals que expedia l'oficina episcopal i dels afers que s'hi tramitaven, alhora que són un fidel retrat de la problemàtica eclesiàstica d'una església local, com és la diòcesi de València que vivia immersa en un dels moments més difícils de la Història de l'Església, com era el desterrament dels papes a Avinyó i el posterior Cisma d'Occident.

Cap dels dos llibres es troba actualment al seu arxiu d'origen, com podria ser l'actual Arxiu Diocesà de València. El primer, el Formulari, es conserva en la secció de manuscrits de la Biblioteca de Catalunya, i el segon, el Registre, encara que fins a inici del s. XX es trobava a l'arxiu de la Cúria amb la resta de llibres, lligalls i documents, que aquesta havia produït des de començaments del s. XIV en què s'organitzà la cancelleria episcopal valentina, actualment es troba, per motius desconeguts, amb altres llibres procedents de la mateixa Cúria, a l'Arxiu del Baró de Llaurí, a València.

Aquests llibres, per les seues característiques intrínseques no poden ser atribuïts a un notari o a un escrivà determinat, puix que a partir de la baixa edat mitjana eren instruments imprescindibles en tota cancelleria mínimament organitzada. Del Formulari se servien els notaris que treballaven per al bisbe en la redacció dels documents; aquests, redactats ja en net, sobre paper o pergamí, eren copiats, abans de ser expedits, sobre llibres o registres en paper. La intervenció de diverses mans que copiaven directament els documents al registre queda perfectament reflectida en diverses grafies, entre les quals destaca una escriptura molt cursiva que apareix sobretot completant documents o supervisant-ne i anotant-ne d'altres, que correspon a Lluís de Fenollosa, notari públic de València i regent de l'escrivania episcopal durant tot el mandat del bisbe Jaume d'Aragó. Tingué com a ajudants Bernat de Soler, notari apostòlic, i els escrivans Francesc Vidal i Pere Ça-Plana. A tots aquests els devem la redacció del registre. L'autoria del formulari és més incerta, com hom veurà més endavant.

La cronologia que comprenen els documents editats abasta els primers dotze anys a València del bisbe Jaume d'Aragó, encara que apareix algun document inserit d'època anterior. El registre, en concret, és de l'any 1372 i el formulari, atesa la riquesa de dades que aporta quant a topònims, noms de persones i esdeveniments i àdhuc alguna data, informació poc usual en aquest tipus de documents en els quals només interessa la fórmula, i on la resta queda reduït a un escarit *.T.* o *talis*, interessa pel fet de ser un dels escassos instruments coneguts del seu gènere. A la Diplomàtica episcopal i a la història dels textos emanats d'autoritats eclesiàstiques permet d'il·lustrar els procediments de composició emprats al darrer quart del s. XIV.

Quant al contingut dels textos editats, gairebé tots redactats en llatí i uns pocs en valencià, que constitueix la part més interessant d'aquest treball i la seua justificació, sense menystenir el gran pes de la part formulística per la seua reiteració, son afers relacionats amb els beneficis eclesiàstics: institució de beneficis, col·lació de beneficis o capellanies (en els quals figura el nom del beneficiat i la seua qualificació eclesiàstica, església de la qual hom li atorga el benefici, altar o capella, fundador del benefici, patró, la persona que el presenta o qui té el dret del patronat, el motiu de la concessió de la col·lació —bé per permuta, mort o resignació de l'anterior beneficiat—, quan es fundà, notari que redactà el document de fundació, qui li ha de donar la possessió, testimonis, obligacions que comporta, etc.), llicències per absentar-se del benefici per estudis, què estudiarà i ón, la persona que el substituirà, les rendes que tindrà i llicències per percebre els fruits i rendes del seu benefici malgrat l'absència.

L'autoritat podia expedir testimonials per acreditar que una persona havia rebut un determinat orde sagrat, lletres de tonsura o de recepció dels quatre ordes menors (on trobem el nom de l'ordenat i la filiació, orde que rep, bisbe que l'ordena, lloc i data de l'ordenació), i atorgava llicències per ser ordenat per qualsevol

bisbe i dispenses de defecte de naixement o il·legitimitat per poder ser ordenat, tot indicant el tipus d'il·legitimitat.

L'autoritat diocesana controlava els seus súbdits a través de la concessió de llicències. El ventall d'eventualitats que obligava a proveir-se d'una autorització eclesiàstica era molt ample. Abunden les llicències per demanar almoïna a favor de santuaris, capelles o hospitals de la diòcesi i de fora (figura el nom del nunci o questor, lloc per al qual demana llicència, concessió d'indulgències a qui ajude amb almoïna), i per redimir captius (trobem el nom del questor i del captiu, quantitat de diners que calen per al rescat, lloc on és pres, etc.) o per a malalts, àdhuc per dotar òrfenes que volen casar-se.

S'atorguen altres tipus de llicències per tenir sepultura eclesiàstica en les esglésies (hi llegim el nom del peticionari, capella o altar i església on vol ser soterrat) i per traslladar les restes dels familiars, per triar confessor, per confessar i perdonar pecats reservats al bisbe (amb la relació de pecats reservats) per oir o celebrar missa a cases particulars, llicències a sacerdots de la diòcesi o de fora per celebrar, o per tenir la cura d'ànimes (figura el nom del sol·licitant, diòcesi de procedència, presentació de lletres dimissòries, lloc on celebrarà, quantitat que en rebrà, etc.) o per arrendar els fruits de l'església.

Són també freqüents els nomenaments, salconduits, certificacions de captivitats i de conversos (figura el nom de l'alliberat i el lloc on estigué pres), ordres en general als rectors (perquè facen públic el nom dels excomunicats, perquè inquiresquen sobre afers d'usura, perquè els marmessors complequen les seues obligacions i reten compte de l'administració dels béns dels difunts, perquè es pague la talla per la dècima pontifícia, per tenir escolà que ajude a l'altar, perquè els beneficiats canten les hores, etc.), lletres dimissòries per poder eixir de la diòcesi, pròrrogues als beneficiats o als jurats d'una localitat perquè manen fer llibres, objectes d'altar o ornaments sagrats.

No tots els documents registrats o que figuren en el Formulari corresponen als documents expedits o que potencialment podia expedir la cúria episcopal. Bé que escadussers, hom veu també alguns documents rebuts, que solen ser copiats per la seua importància (alguna indulgència papal), o perquè tenen relació amb algun afer en curs de tramitació, com ara les dispenses d'il·legitimitat atorgades per la Penitenciaria Apostòlica, cartes de procuració o lletra de presentació, alguna requisició, etc.

El present treball va acompanyat d'un breu recorregut historiogràfic sobre formularis i registres, d'un estudi de la cancelleria episcopal durant els anys als quals es refereixen els documents editats, a través dels quals hem pogut reconstruir la cort i la casa del bisbe, és a dir, el personal que treballa per a ell i les funcions que hi exerceixen; aquestes dades han estat completades per les aportacions d'un registre de minutes d'aquesta mateixa època, ja que algunes d'aquestes persones, sobretot domèstics del bisbe, apareixen com a testimonis en alguns documents o són esmentats perquè hom els atorga beneficis o altres gràcies.

Segueix un petit estudi diplomàtic de la *littera* episcopal, una descripció codicològica i paleogràfica del Formulari i del Registre i els criteris d'edició. A continuació figura l'edició dels textos precedida dels registres dels documents del Formulari, tot seguint el mateix ordre en què apareixen editats puix que, com és ben sabut, a la major part de fórmules hi manca la data, i el registre dels documents del Registre ordenats cronològicament, amb la indicació al peu de cadascun dels folis que comprén el document i el número que aquest té a l'edició. L'edició íntegra d'ambdós textos s'ha fet amb la identificació, sempre que ha estat possible, dels personatges i esdeveniments esmentats a les fonts. Finalment, uns índexs onomàstic i toponímic en permeten la consulta.

Aquest treball forma part del projecte d'investigació BHA2003-01959 «Formas y espacios de la conservación de la memoria escrita (Península Ibérica, siglos XII-XVI)» concedit pel Ministeri de Ciència i Tecnologia a la Unitat Docente de Paleografia i Diplomàtica del Departament d'Història de l'Antiguitat i de la Cultura Escrita de la Universitat de València.

Aquesta recerca, iniciada fa uns anys, l'he poguda concloure durant el curs 2001-2002 en què vaig gaudir d'una llicència per any sabàtic atorgada per la Universitat de València. Vull agrair l'ajut desinteressat que m'ha prestat el prof. dr. Mateu Rodrigo Lizondo, del departament d'Història Medieval, en la resolució d'alguns passatges difícils i en la identificació d'alguns personatges, al prof. dr. Josep Corell Vicent i al prof. dr. Xavier Gómez Font, del departament de Filologia Clàssica, per la acurada revisió del text llatí i la traducció al català. Finalment, la meua gratitud l'estenc al Servei de Publicacions de la Universitat de València que ha acollit l'obra amb gran interès i ha volgut patrocinar-ne l'edició.

BIBLIOGRAFIA

- ARAGÓ, A. M. i J. TRENCHS: «Los registros de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali de la Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma*, XII (1972), pp. 26-39.
- ARRIBAS ARRANZ, F.: *Un formulario notarial del siglo XV de la cancellería real castellana*, Valladolid, 1964.
- «Los registros de Cancillería Castellana», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXII-11 (1968), pp. 171-200.
- BAIGES I JARDI, I.: *Els registres «Officialium» a la Cancelleria de Jaume II: Els oficials reials a Catalunya segons els nomenaments dels registres «Officialium» (1303-1327)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1990 (Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades, núm. 570).

- BARBERÁ SENTAMANS, A.: *El derecho Canónico Valentino comparado con el general de la Iglesia*, València, 1928.
- BARRACLOUGH, G.: «Formulare für Suppliken der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts», *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 115 (1935), pp. 435-456.
- BARRERO GARCÍA, A. M.: «Un formulario de cancillería episcopal castellano-leonés del siglo XIII», *Anuario de Historia del Derecho Español*, XLVI (1976), pp. 671-612.
- BAUCELLS I REIG, J.: «Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344», Tesis de Doctorado dirigida por el dr. Manuel Riu i Riu, Barcelona, Universitat de Barcelona, 5 vol., 1999.
- BOFARULL Y MASCARÓ, P. DE: *Ordinacions fetes per lo molt alt senyor en Pere terç, rey d'Aragó, sobre lo regiment de tots los officials de la seua cort*, Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón V, Barcelona, 1850.
- BORJA CORTIJO, H. J.: «“Libro registro” de Juan de Tahuste, obispo de Segorbe (1421-1426)», Tesi de llicenciatura dirigida por la dra. M. José Carbonell Boria, València, Universitat de València, 1989.
- BOSCA CODINA, J. V.: «Jaume d'Aragó y los registros de visitas pastorales de la diócesis de Valencia», *Saitabi*, XLIII (1993), pp. 125-133.
- BRIQUET, C. M.: *Les filigranes. Dictionnaire historique de marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* (París, 1907). *A Facsimile of the 1907 Edition with Supplementary Material*, ed. by A. Stevenson, I-IV, Amsterdam, 1968.
- BRY, J.: «Notice sur un formulaire du XIVe s. à l'usage de l'officialité d'Orléans», *Nouvelle Revue Historique de droit français et étranger*, XXXVIII (1914), pp. 417-460.
- CANELLAS, B. i A. TORRA: *Los registros de la Cancillería de Alfonso el Magnánimo*, Madrid, Archivo de la Corona de Aragón, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2000.
- CANELLAS LÓPEZ, A.: «Anotaciones codicológicas y diplomáticas a un formulario real navarro del siglo XV», *I Congreso General de Historia de Navarra*, 2, Pamplona, 1986, pp. 65-82.
- CARBONELL BORJA, M. J.: «El libro de colaciones de Ramón Gastón (1312-1347)», Tesi de doctorat dirigida pel dr. Josep Trenchs Odena, València, Universitat de València, 1986.
- CÁRCEL ORTÍ, M. M.: «La diócesis de Valencia y sus beneficiados (1501-1538). Tesi de doctorat dirigida pel dr. Josep Trenchs Odena, València, Universitat de València, 5 vol., 1979.
- «Un registro de colaciones de la Curia Eclesiástica Valentina (1349-1350)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVII (1991), pp. 181-262.
- «Notas de Diplomática episcopal: Títulos de órdenes sagradas»: *Hispania sacra*, XLV, núm. 92 (1993) pp. 429-458.
- *La lengua vulgar en la administración episcopal valentina (siglos XIV y XV)*, Castelló de la Plana, Societat Castellonense de Cultura, 1994.

- CÁRCEL ORTÍ, M. M.: «Casa, corte y cancellería del obispo de Valencia Hug de Llupià (1398-1427)», *Anuario de Estudios Medievales*, 28 (1998), pp. 635-659.
- «Las tasas de la Cancillería Valentina y el ‘gratis’ en los registros del obispo Hug de Llupià (1408-1425)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 72 (1999), pp. 55-108.
- «Un registro de colaciones de Hug de Fenollet y Vidal de Blanes, obispos de Valencia (1350-1359)», *Estudis Castellonencs*, 9 (2000-2002), pp. 593-766.
- «Documentación judicial de la administración episcopal valentina: procesos del Oficialato de Valencia y Xàtiva (siglos XIV-XV)»: *La diplomatica dei documenti giudiziari (dai placiti agli acta-secc. XII-XV). Commission International de Diplomatique. X Congresso Internazionale, Bolonya, 12-15 settembre 2001* Ciutat del Vaticà, 2004 (en premsa).
- CÁRCEL ORTÍ, M. M. i J. V. BOSCA CODINA: *Visitas pastorales de València (siglos XIV-XV)*, València, Facultat de Teologia Sant Vicent Ferrer, 1996.
- COELHO, M. H. da Cruz i A. L. de Carvalho HOMEM: *Origines et évolution du registre de la chancellerie royale portugaise (XIIIe-XVe siècles)*, Porto 1995.
- Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bolonya, Istituto per le scienze religiose, 1973.
- CONDE, R.: «La transmisión de la “iussio regis” en la producción documental de Jaime II de Aragón. Estudio del registro “curie I” del Archivo de la Corona de Aragón», *Folia Parisiensia* I, Saragossa, 1983, pp. 83-99.
- CORTÉS, J. i V. PONS: *Catàleg de l'arxiu dels Boil de la Scala, senyor de Manises (Arxiu Històric Municipal de Sueca)*, València, Universitat de València, Excm. Ajuntament de Sueca i Fundació Municipal de Cultura i Joventut, Manises, 2000.
- COSTA I PARETAS, M. M.: *La casa de Xèrica i la seva política en relació amb la monarquia de la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV)*, Barcelona, 1998.
- CUENCA ADAM, A.: «Aportación a la diplomática señorial: un registro del duque de Gandía (1402-1406)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXI (1985), pp. 227-247.
- CHÉLINI, J.: *L'Église au temps des schismes. 1294-1449*, París, Armand Colin, 1982.
- CHENEY, C. R.: *English Bishop's Chanceries, 1100-1250*, Manchester, 1950.
- Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, Q. ALDEA VAQUERO, T. MARÍN MARTÍNEZ i J. VIVES GATELL (dirs.), Madrid, Instituto Enrique Flórez, CSIC, 4 vol., 1972, i suplement.
- DIENER, H.: «Ein Formularbuch der Kanzlei der Päpste Eugen IV. und Nikolaus V», *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 42 (1963), pp. 370-411.
- ELSENER, F.: «Die Censura ecclesiastica (Exkommunikation) in zivilrechtlichen Verträgen auf Grund eines Formularbuches des 15. Jahrhunderts aus Freiburg im Üechtland», *Festschrift Nikolaus Grass*, Innsbruck-Munic, 1, 1974, pp. 299-308.
- EUBEL, C.: *Hierarchia Catholica Medii Aevi, Monasterii, Sumptibus ex typis Librariae Regensbergianae*, 1913, t. I.

- FRENZ, T.: *I documenti pontifici nel Medioevo e nell'età moderna*, Ciutat del Vaticà, Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 1989.
- GALINDO ROMEO, P.: «Un formulario del obispo don Jaime de Aragón (s. XIV)», *Revista Universidad*, XI (1934), pp. 319-340.
- GALINDO ROMEO, P. i F. ALCAYDE VILAR: «El Lexicón latino-valenciano del obispo Don Jaime de Aragón (siglo XIV)», *Revista Universidad*, I (1923), pp. 69-78.
- GARCÍA JUAN, V.: «El “Liber Ordinum” de la diócesis de Valencia (1407-1411)», Tesi de llicenciatura dirigida per la dra. M. Milagros Cárcel Ortí, València, Universitat de València, 1985.
- GASPARRI, F.: «Note sur le “Registrum veterius”, le plus ancien registre de la chancellerie de Philippe Auguste», *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Age*, 83 (1971-1972), pp. 363-388.
- «Les registres de chancellerie de Philippe Auguste», *Annali della Scuola Speciale per Archivistici e Bibliotecari dell'Università di Roma*, XXIII (1983), pp. 5-56.
- GIMENO BLAY, F. M.: «Una aventura caligráfica: Gabriel Altadell y su “De arte scribendi” (ca. 1468)», *Scrittura e Civiltà*, 17 (1993), pp. 203-270.
- Guía de los Archivos y las Bibliotecas de la Iglesia en España*. I. Archivos, Lleó, Asociación Española de Archiveros Eclesiásticos, 1985.
- GUIARTE IZQUIERDO, V.: *Obispos Auxiliares en la historia del Arzobispado de Valencia*, Castelló de la Plana, Publicaciones del Ayuntamiento de Castellón de la Plana, 1985.
- «Legislación sinodal en la historia del Obispado de Tortosa (1274-1988). (El manuscrito 737 de la B. N. y otras fuentes impresas)», *Anthologica Annua*, 35 (1988), pp. 541-578; publicat posteriorment amb el mateix títol a *Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana*, 67 (1991) pp. 187-227.
- GYUG, R. F.: *The Diocese of Barcelona during the Black Death. The Register Notule Communium 15 (1348-1349)*, Toronto, 1994.
- HASKINS, C. H.: «A formulary of the officialité of Rouen», *Mélanges Paul Fournier*, París, 1929, pp. 359-362.
- HERDE, H.: «Papal Formularies for Letters of Justice (13th-16th centuries)», *Proceedings in the Second International Congress of Medieval Canon Law*, Roma-New Haven 1965, pp. 321-346.
- HERDE, P. i H. JAKOBS (hrsg.): *Papsturkunde und europäisches Urkundenwesen. Studien zu ihren formalen und rechtlichen Kohärenz vom 11. bis 15. Jahrhundert*, Colònia-Weimar-Viena, Böhlau, 1999 (Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel und Wappenkunde, Beiheft, 7).
- HILLGARTH, J. N. i J. ROSSELLÓ LLITZERAS: *The Liber Communis curiae of the diocese of Majorca (1364-1374)*, Montreal-París, 1989.
- HILLGARTH, J. N. i G. SILANO: *The Register Notule Communium 14 of the Diocese of Barcelona (1345-1348)*, Toronto, 1983.

- HINOJOSA MONTALVO, J.: *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, València, Biblioteca Valenciana, 4 t., 2002.
- IDOATE IRAGUI, F: «Un formulario de la cancillería navarra del siglo XV», *Anuario de Historia del Derecho Español*, XXVI (1956), pp. 517-647.
- VIII. *Internationalen Kongress für Diplomatiek*. «Die Diplomatiek der Bischofsurkunden vor 1250. La Diplomatiek épiscopale avant 1250», Innsbruck 27 sep.-3 okt. 1993, hrsg. Ch. HAIDACHER und W. KÖFLER, Innsbruck, 1995.
- LAIRÓN PLA, A. J.: *Llibre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira*, València, Universitat de València, 2001.
- LANGLOIS, CH.-V.: «Les plus anciens formulaires de la chancellerie de France», *Notices et extraits des mss. de la Bibliothèque nationale*, XXXV, 2 (1897), pp. 793-830.
- «Fragments d'un formulaire du temps de Philippe VI», *Bibliothèque de l'Ecole des chartes* LXI (1900), pp. 251-252.
- LEA, H. (ed.): *A Formulary of the Papal Penitentiary in the Thirteenth Century*, Philadelphia, 1892.
- LECACHEUX, P.: «Un formulaire de la Pénitencerie Apostolique au temps du cardinal Albornoz (1357-1358)», *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 18 (1898), pp. 37-49.
- LHOTSKY, A.: «Ein Würzburger Formularbuch aus dem XIII. Jahrhundert», *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, XII (1932), pp. 259-296.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, C.: «La serie de registros "Curie" de la cancillería regia aragonesa en el Archivo del Reino de Valencia», *Estudis Castellonencs*, 7 (1996-1997), pp. 491-509.
- MANTOVANI, (ed.): *Il formulario vicentino-padovano di lettere vescovili (sec. XIV)*, Pàdua, 1988.
- MARQUÉS I PLANAGUMÀ, J. M.: *Guía de l'Arxiu Diocesà de Girona*, Gerona 1982.
- «Un formulari de lletres de la Cúria Eclesiàstica de Girona, s. XV», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 10 (1991), pp. 319-334.
- «Registres de Lletres (1294-1334)», Girona, Arxiu Diocesà, 1991, Manuscrit, 434 p.
- MARTÍ BONET, J. M., L. NIQUI PUIGVERT i F. MIQUEL MASCORT: *Ponç de Gualba, obispo de Barcelona (a. 1303-1334). Visitas Pastorales y Registro de Comunes*, vol. I, Barcelona, 1983.
- MAYEUR, J. M. et alii: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, t. VI: *Un temps d'épreuves (1274-1449)*, M. MOLLAT i A. VAUCHEZ (dirs.), Desclée-Fayard, 1990.
- MEYER, M. (hrsg.): *Die Pönitentiariiformularsammlung des Walter Murner von Strassburg*, Freiburg i.Ü., 1979.
- NOGUER I MUSQUERAS, T. i J. M. PONS GURI: «Constitucions sinodals de Gerona

- de la primera compilació», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVIII (1966-1967), pp. 49-212.
- NOVÁK, J. B.: *Formulár biskupa Tobiáse z Bechyne (1279-1296)*, Praga, 1903.
- OLMOS Y CANALDA, E.: *Los preladados valentinos*, València, 1949.
- PÉQUIGNOT, S.: «Enregistrer, ordonner et contrôler: les documents diplomatiques dans les “Registra Secreta” de Jacques II d’Aragón»: *Anuario de Estudios Medievales*, 32/1 (2002), pp. 431-479.
- PÉREZ DE HEREDIA Y VALLE, I.: «Sínodos medievales de Valencia. Edición bilingüe», *Anthologica Annua*, 40 (1993), pp. 477-858 i tiratge a banda a Roma 1994 (Publicaciones del Instituto Español de Historia Eclesiástica. Subsidia, 33), pp. 386-387.
- PONS ALÓS, V. i M. M. CÁRCEL ORTÍ: «Obras pías y otras instituciones eclesiásticas: La caridad institucional y privada en la Valencia medieval», *Memoria Ecclesiae*, XI. *Beneficencia y hospitalidad en los Archivos de la Iglesia*. Actas del XI Congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España celebrado en Valencia del 11 al 15 de septiembre de 1995. (Segunda parte), ed. Agustín Hevia Ballina, Oviedo, 1997, pp. 11-50.
- PONS GURI, J. M.: «Nomenclatores de la diócesis Gerundense en el siglo XIV», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVII (1964-1965), pp. 5-77.
- A propos des actes d’évêques. Hommage à Lucie Fossier*, Études réunies par M. PARRISSE, Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 1991.
- PUEYO COLOMINA, P.: «Aproximación a una tipología documental de los registros de actos comunes de la diócesis de Zaragoza durante el arzobispado de Pedro de la Jugie», *Aragón en la Edad Media*, VIII. *Al profesor Antonio Ubieto Artaeta en homenaje Académico*, Saragossa 1989, pp. 523-536.
- «El registro de actos comunes del arzobispo de Zaragoza Pedro de la Jugie (1346-1347)», *Aragón en la Edad Media*, IX (1991), pp. 291-308.
- «Guillermo d’Aigrefeuille, arzobispo de Zaragoza: el Registro de actos comunes del año 1348», *Aragón en la Edad Media*, XVII (2003), pp. 71-129.
- RADER, O. B.: «Das Formular der Magdeburger Erzbischöfensurkunden im 12. Jahrhundert», *Archivmitteilungen. Zeitschrift für Archivwesen, archivalische Quellenkunde und historische Hilfswissenschaften*, 42 (1993), pp. 230-234.
- RAPP, F.: *La Iglesia y la vida religiosa en Occidente a fines de la Edad Media*, Barcelona, Labor, 1973.
- RIU Y RIU, M.: *Nuevos datos sobre el comercio mediterráneo catalano-aragonés: el comercio prohibido con el Oriente islámico*, Barcelona, 1978.
- ROBERTI, M.: «Intorno ai frammenti de un formulario notarile del principio del secolo XIV della curia del vescovo di Padova», *Atti e memorie dell’Accademia di scienze, lettere ed arti in Padova*, n.s. XII (1906), pp. 105-112.
- RODRIGO LIZONDO, M.: «Sobre l’ascendència d’Ausias March», *Revista Valenciana de Filologia*, VII, 4 (1981), pp. 351-372.

- RODRIGO LIZONDO, M. i M. R. MUÑOZ POMER: «La ciudad en armas: la Unión y la guerra contra Castilla», en *Historia de Valencia*, dirigida por A. FURIÓ, València, Universitat de València-Levante. El Mercantil Valenciano, 1999, pp. 120-122.
- ROMERO TALLAFIGO, M.: *La cancellería de los condes de Prades y Ribagorza (1341-1414)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1990.
- ROSSELLÓ LLITTERAS, J.: «Registra collationum ecclesie maioricensis (s. XIV)», *Fontes Rerum Balearium*, I (1977), pp. 113-256, II (1978), pp. 81-160; 291-324; 517-548, III (1979-80), pp. 49-80.
- «Tipología documental de las series de registros del Archivo Diocesano de Mallorca», *Homenaje a Jesús García Pastor, Bibliotecario*, Barcelona, 1986, pp. 119-134.
- RUBIO VELA, A.: «Una fundación burguesa en la Valencia medieval: el hospital d'En Clapers (1311)», *Dynamis*, 1 (1981), pp. 17-41.
- *L'escrivania municipal de València als segles XIV i XV: burocràcia, política i cultura*, València, Generalitat Valenciana. Consell Valencià de Cultura, 1995.
- RUBIO VELA, A. i M. RODRIGO LIZONDO: «Els beguins de València en el segle XIV. La seua casa-hospital i els seus llibres», *Quaderns de Filologia. Miscel·lània Sanchis Guarner*, València, Universitat de València, 1984, t. I, pp. 327-341.
- *Antroponímia valenciana del segle XIV. Nòmnes de la ciutat de València (1368-69 i 1373)*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Abadia de Montserrat, 1997.
- SAMBIN, P.: *Un formulario di lettere vescovili del secolo XIV*, Pàdua, Antenore, 1961.
- SANABRE, J.: *El Archivo Diocesano de Barcelona*, Barcelona, 1947.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, M.: «Fiscalidad pontificia y finanzas reales en Cataluña a mediados del siglo XIV: las décimas de 1349, 1351 y 1354», *Estudis Castellonencs*, 6 (1994-1995), pp. 1280-1296.
- SANCHIS SIVERA, S.: *La Catedral de Valencia. Guía histórica y artística*, València, 1909.
- *La Iglesia Parroquial de Santo Tomás de Valencia. Monografía histórico-descriptiva*, València, 1913.
- *La diócesis valentina. Estudios históricos*, València, 1920.
- SCHEURER, R.: «L'enregistrement à la chancellerie de France au cours du xve siècle», *Bibliothèque de l'Ecole des chartes*, CXX (1962), pp. 103-129.
- SERRA ESTELLÉS, X.: «Inventario de los notales y protocolos de Bonanato Monar del Archivo de la Catedral de Valencia», *Estudis Castellonencs*, 6/2 (1994-1995), pp. 1371-1383.
- SEVILLANO COLOM, F.: «Apuntes para el estudio de la cancellería de Pedro IV el Ceremonioso», *Anuario de Historia del Derecho Español*, XX (1950), pp. 137-241.
- SMITH, D. M.: *Guide to bishop's registers of England and Wales: a survey from the*

- Middle Ages to the abolition of the episcopacy in 1646*, Londres, Offices of the Royal Historical Society, 1981.
- SOBREQUÉS, S.: *Els Barons de Catalunya*, 4a ed., Barcelona, Ed. Vicens Vives, 1980.
- TAMBURINI, F.: *Santi e peccatori. Confessioni e suppliche dai registri della Penitenzieria dell'Archivio Segreto Vaticano (1451-1586)*, Milà, Istituto di Propaganda Libraria, 1995.
- TARIN Y JUANEDA, F.: *La Cartuja de Porta-Coeli (Valencia). Apuntes históricos*, València, Establecimiento tipográfico de Manuel Alufre, 1897.
- TESSIER, G.: «L'enregistrement à la chancellerie royale française», *Le Moyen Age*, LXII, 1-2 (1956), pp. 39-62.
- TOCK, B. M.: «Le personnel de la chancellerie épiscopale d'Arras au XIIIème s.», en P. L. NEVE et O. MORMAN VAN KAPPEN (ed.), *Conservare jura. Actes des journées internationales d'histoire du droit et des institutions*, Deventer, 28-31 mai 1987, Deventer, 1988, pp. 187-197.
- *Une chancellerie épiscopale au XIIe siècle: Le cas d'Arras*, Lovaina, Université Catholique de Louvain, Publications de l'Institut d'Études Médiévales, 1991.
- TOLOSA ROBLEDO, L.: «El "Liber Ordinum" (1402-1406) de la diócesis de València», Tesi de llicenciatura dirigida per la dra. M. Milagros Cárceles Ortí, València, Universitat de València, 1983.
- TORRE Y DEL CERRO, A. DE LA: *La colección sigilográfica del Archivo de la Catedral de Valencia*, València, s.d. [1905].
- TRENCHS ODENA, J.: «De Alexandrinis. El comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Avignon durante la primera mitad del siglo XIV», *Anuario de Estudios Medievales*, 10 (1980), pp. 237-320.
- «Les «Alexandrini», ou la désobéissance aux embargos conciliaires ou pontificaux contre les Musulmans», *Islam et chrétiens du Midi (XIIe-XIVe s.)*, Toulouse 1983, pp. 169-193. (*Cahiers de Fanjeaux*, 18).
- TRENCHS, J. i R. CONDE: «Registros y registración bajo Pedro III»: *XI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, 4, Palerm, 1984, pp. 397-407.
- «La escribanía cancillería de los condes de Urgel (s. VIII-XV)»: en *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*, München, 1984, pp. 559-580 y en *Folia Munichensia*, Saragossa, 1985, pp. 8-130.
- USÓN SESÉ, M.: «Un formulario latino de la cancillería real aragonesa», *Anuario de Historia del Derecho Español*, VI (1929), pp. 329-408, VII (1930), pp. 442-500, IX (1932), pp. 334-374, X (1933), pp. 334-390, XI (1934).
- UTTERBACK, K. T.: «The Date of Composition of Bishop's Registers from the Plague Years in the Diocese of Barcelona», *The Journal of Ecclesiastical History*, 39 (1988), pp. 412-431.
- Vocabulaire International de la Diplomatie*. 2a ed., M. Milagros CÁRCELES ORTÍ (ed.), València, Universitat de València, Servei de Publicacions, 1997.

FORMULARIS I REGISTRES: LLIBRES AL SERVEI DE LES CANCELLERIES

Formularis i registres, ambdós sota el format de llibre, constitueixen a partir del s. XIII a la cancelleria pontificia,¹ i per influència d'aquesta,² a les cancelleries reials europees (França,³ Portugal,⁴ etc.) i peninsulars (Corona d'Aragó⁵ i Castella),⁶ a les cancelleries senyoriales⁷ i a les cancelleries episcopals,⁸ un instrument de

¶¹ Sobre els registres de la cancelleria pontificia em remet a l'obra de Thomas FRENZ: *I documenti pontifici nel Medioevo e nell'età moderna*, Ciutat del Vaticà, Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 1989, en concret pp. 105-129. ¶² Per a la influència del document pontifici sobre les cancelleries europees hom pot consultar Peter HERDE i Hermann JAKOBS (hrsg.): *Papsturkunde und europäisches Urkundenwesen. Studien zu ihren formalen und rechtlichen Kohärenz vom 11. bis 15. Jahrhundert*, Colònia-Weimar-Viena, Böhlau, 1999. ¶³ Sobre els registres de la cancelleria francesa remetem, entre altres, a François GASPARRI: «Note sur le «Registrum veterius», le plus ancien registre de la chancellerie de Philippe Auguste», *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Age*, 83 (1971-1972), pp. 363-388; *Id.*: «Les registres de chancellerie de Philippe Auguste», *Annali della Scuola Speciale per Archivistici e Bibliotecari dell'Università di Roma*, xxiii (1983), pp. 5-56; R. SCHEURER: «L'enregistrement à la chancellerie de France au cours du xve siècle», *Bibliothèque de l'Ecole des chartes*, cxx (1962), pp. 103-129; George TESSIER: «L'enregistrement à la chancellerie royale française», *Le Moyen Age*, lxxii, 1-2 (1956), pp. 39-62. ¶⁴ Sobre els registres de la cancelleria portuguesa podeu consultar el treball de Maria Helena da Cruz COELHO i Armando Luis de Carvalho HOMEM: *Origines et évolution du registre de la chancellerie royale portugaise (xiiie-xve siècles)*, Porto, 1995, en el qual aporten abundant bibliografia. ¶⁵ Sobre els registres de la cancelleria de la Corona d'Aragó, podeu consultar els treballs següents: Antonio M. ARAGÓ i José TRENCHS: «Los registros de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali de la Scuola Speciale per Archivistici e Bibliotecari dell'Università di Roma*, xii (1972), pp. 26-39; Ignaci BAIGES I JARDI: *Els registres 'Officialium' a la Cancelleria de Jaume II: Els oficials reials a Catalunya segons els nomenaments dels registres 'Officialium' (1303-1327)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1990; Beatriz CANELLAS i Alberto TORRA: *Los*

registros de la Cancillería de Alfonso el Magnánimo, Madrid, Archivo de la Corona de Aragón, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2000; Rafel CONDE: «La transmisión de la "iussio regis" en la producción documental de Jaime II de Aragón. Estudio del registro "curie I" del Archivo de la Corona de Aragón», *Folia Parisiensia* 1, Saragossa, 1983, pp. 83-99; Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ: «La serie de registros "Curie" de la cancellería regia aragonesa en el Archivo del Reino de Valencia», *Estudis Castellonencs*, 7 (1996-1997), pp. 491-509; Stéphane PÉQUIGNOT: «Enregistrer, ordonner et contrôler: les documents diplomatiques dans les "Registra Secreta" de Jacques II d'Aragón», *Anuario de Estudios Medievales*, 32/1 (2002), pp. 431-479; José TRENCHS i Rafel CONDE: «Registros y registración bajo Pedro III»: *XI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, 4, Palerm, 1984, pp. 397-407. ¶⁶ Sobre els registres de la cancelleria castellana podeu veure Filemón ARRIBAS ARRANZ: «Los registros de Cancillería Castellana», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, clxii-11 (1968), pp. 171-200. ¶⁷ Sobre els registres d'algunes cancelleries senyoriales, remetem a Ángeles CUENCA ADAM: «Aportación a la diplomática señorial: un registro del duque de Gandía (1402-1406)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, lxi (1985), pp. 227-247; Manuel ROMERO TALLAFIGO: *La cancellería de los condes de Prades y Ribagorza (1341-1414)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1990, en concret sobre els registres pp. 178-186; José TRENCHS ODENA y Rafael CONDE: «La escribanía cancellería de los condes de Urgel (s. VIII-XV)»: en *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*, Munic, 1984, pp. 559-580 i en *Folia Munichensia*, Saragossa, 1985, pp. 8-130, en concret sobre els registres pp. 66-69. ¶⁸ Sobre els registres d'algunes cancelleries episcopals de la Corona d'Aragó hom pot veure els treballs publicats per a Barcelona: Richard Francis GYUG: *The Diocese of Barcelona during the Black Death. The Register Notule Communium 15 (1348-1349)*, Toronto, 1994; Jocelyn Nigel HILLGARTH i Giulio

control dels usos en l'elaboració dels documents expedits per aquestes cancelleries. L'estudi de l'estructura interna, sobretot dels registres, ens pot donar la clau per comprendre les funcions que li són assignades i, per tant, per discernir millor els mecanismes d'una cancelleria.

En el cas que ens ocupa, tots dos tipus de llibres no es presenten només com a testimonis de dues etapes del procés d'expedició documental a la cancelleria episcopal valentina, sinó que són el resultat dels esforços de recopilació sistemàtica de la documentació diplomàtica, amb finalitat pragmàtica, d'ensenyament, de memòria administrativa dels documents expedits en nom del bisbe i, sobretot, aquest i d'altres registres conservats poden ser considerats en el seu conjunt com un instrument de control exercit per l'escriuària del bisbe sobre els documents i com una font sobre els usos d'aquesta documentació i sobre els mètodes de treball emprats pels escrivans de la cancelleria. Alhora els registres contenen els formularis de cancelleria que fan de model per a la redacció de documents per part dels escrivans, si no disposen de formularis pròpiament dits.

SILANO: *The Register Notule Communium 14 of the Diocese of Barcelona (1345-1348)*, Toronto, 1983; José M. MARTÍ BONET, Leandro NIQUI PUIGVERT i Félix MIQUEL MASCORT: *Ponç de Gualba, obispo de Barcelona (a. 1303-1334). Visitas Pastorales y Registro de Comunas*, vol. I, Barcelona, 1983; K.T. UTTERBACK: «The Date of Composition of Bishop's Registers from the Plague Years in the Diocese of Barcelona», *The Journal of Ecclesiastical History*, 39 (1988), pp. 412-431. Per a Girona: Josep M. MARQUÉS i PLANAGUMÀ: «Registres de Lletres (1294-1334)», Girona, Arxiu Diocesà, 1991, Manuscrit, 434 pp. Per a Mallorca: Jocelyn Nigel HILLGARTH i Juan ROSSELLÓ LLITTERAS: *The Liber Communis curiae of the diocese of Majorca (1364-1374)*, Montreal-París, 1989; Juan ROSSELLÓ LLITTERAS: «Registra collationum ecclesie maioriensis (s. XIV)», *Fontes Rerum Balearium*, I (1977), pp. 113-256, II (1978), pp. 81-160; 291-324; 517-548, III (1979-80), pp. 49-80, ID.: «Tipología documental de las series de registros del Archivo Diocesano de Mallorca», *Homenaje a Jesús García Pastor, Bibliotecario*, Barcelona 1986, pp. 119-134. Per a Segorb: Helios Joaquín BORJA CORTIJO: «"Libro registro" de Juan de Tahuste, obispo de Segorbe (1421-1426)», Tèsi de llicenciatura dirigida per la dra. M. José Carbonell Boria, València, Universitat de València, 1989. Per a València: M. José CARBONELL BORJA: «El libro de colaciones de Ramón Gastón (1312-1347)», Tèsi de doctorat dirigida pel dr. Josep Trenchs Odena, València, Universitat de València, 1986; M. Milagros CÀRCEL ORTÍ: «Un

registro de colaciones de la Curia Eclesiástica Valentina (1349-1350)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVII (1991), pp. 181-262; EAD.: «Un registro de colaciones de Hug de Fenollet y Vidal de Blanes, obispos de Valencia (1350-1359)», *Estudis Castellonens*, 9 (2000-2002), pp. 593-766. Per a Saragossa: Pilar PUEYO COLOMINA: «Aproximación a una tipología documental de los registros de actos comunes de la diócesis de Zaragoza durante el arzobispado de Pedro de la Jugie», *Aragón en la Edad Media*, VIII. *Al profesor Antonio Ubieto Arteta en homenaje Académico*, Saragossa, 1989, pp. 523-536; EAD.: «El registro de actos comunes del arzobispo de Zaragoza Pedro de la Jugie (1346-1347)», *Aragón en la Edad Media*, IX (1991), pp. 291-308; EAD.: «Guillermo d'Aigrefeuille, arzobispo de Zaragoza: el Registro de actos comunes del año 1348», *Aragón en la Edad Media*, XVII (2003), pp. 71-129. Sobre els registres de les cancelleries episcopals de la Gran Bretanya ens remetem al complet treball de David M. SMITH: *Guide to bishop's registers of England and Wales: a survey from the Middle Ages to the abolition of the episcopacy in 1646*, Londres, Offices of the Royal Historical Society, 1981. El tema de l'enregistrament fou també objecte d'un col·loqui de la Comissió Internacional de Diplomàtica, celebrat a Montreal el 1995, amb motiu de la celebració dels col·loquis del Comitè Internacional de les Ciències Històriques, sota el títol «Origines des systèmes d'enregistrement et développement des registres de chancellerie».

Els formularis de la cancelleria són unes col·leccions de fórmules que fan de model als redactors de documents per la composició de textos usuals en aquesta, i de vegades serveixen també per la formació dels propis redactors.⁹ Aquestes fórmules foren extretes pel seu redactor d'instruments originals anteriors, simplificant, però, el protocol inicial i prescindint completament del protocol final, és a dir, de la datació tòpica i crònica i de les subscripcions. Eren llibres imprescindibles en qualsevulla cancelleria i facilitaven als escrivans i als notaris d'aquesta el treball quotidià. L'ús, en la gènesi del procés documental, se situava immediatament després de la redacció de la minuta feta pel notari; a partir d'aquell moment, els escrivans, fent ús de formularis, redactaven en net el document o *mundum*, que contenia les dades de la minuta ordenades, segons l'estructura del tipus documental en la qual havia de ser expedit i amb les fórmules corresponents extretes del formulari.

Sabem de l'existència d'aquests formularis per les diverses cancelleries europees, com ara la Cancelleria Pontificia,¹⁰ la Reial Francesa,¹¹ i entre les peninsulars: d'Aragó,¹² de Castella,¹³ i de Navarra.¹⁴ I coneixem també l'ús de formularis a les cancelleries episcopals.¹⁵

¶⁹ *Vocabulaire International de la Diplomatie*. 2a ed., M. Milagros CÁRCEL ORTÍ (ed.), València, Universitat de València, Servei de Publicacions, 1997, pp. 37 i 81. ¶¹⁰ Geoffrey BARRACLOUGH: «Formulare für Suppliken der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts», *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 115 (1935), pp. 435-456; Hermann DIENER: «Ein Formularbuch der Kanzlei der Päpste Eugen IV. und Nikolaus V», *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 42 (1963), pp. 370-411; Peter HERDE: «Papal Formularies for Letters of Justice (13th-16th centuries)», *Proceedings in the Second International Congress of Medieval Canon Law*, Roma-New Haven 1965, pp. 321-346; Henry LEA (ed.): *A Formulary of the Papal Penitentiary in the Thirteenth Century*, Philadelphia, 1892; Paul LECA-CHEUX: «Un formulaire de la Pénitencerie Apostolique au temps du cardinal Albornoz (1357-1358)», *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 18 (1898), pp. 37-49; Matthäus MEYER (hrsg.): *Die Pönitentiari-formularsammlung des Walter Murner von Strassburg*, Freiburg i.Ü., 1979. ¶¹¹ Charles-Vincent LANGLOIS: «Les plus anciens formulaires de la chancellerie de France», *Notices et extraits des mss. de la Bibliothèque nationale*, xxxv, 2 (1897), pp. 793-830; *Id.*: «Fragments d'un formulaire du temps de Philippe VI», *Bibliothèque de l'Ecole des chartes* lxi (1900), pp. 251-252. ¶¹² Mariano USÓN SESÉ: «Un formulario latino de la cancellería real aragonesa», *Anuario de Historia del Derecho Español*, vi (1929), pp.

329-408, vii (1930), pp. 442-500, ix (1932), pp. 334-374, x (1933), pp. 334-390, xi (1934). ¶¹³ Filemón ARRIBAS ARRANZ: *Un formulario notarial del siglo xv de la cancellería real castellana*, Valladolid, 1964. ¶¹⁴ Ángel CANELLAS LÓPEZ: «Anotaciones codicológicas y diplomáticas a un formulario real navarro del siglo xv», *I Congreso General de Historia de Navarra*, 2, Pamplona, 1986, pp. 65-82; Florencio IDOATE IRAGUI: «Un formulario de la cancellería navarra del siglo xv», *Anuario de Historia del Derecho Español*, xxvi (1956), pp. 517-647. ¶¹⁵ D'entre els formularis de cancelleries episcopals coneixem formularis de l'Oficialat i formularis episcopals en general, com són per a Alemanya: Alphons LHOTSKY: «Ein Würzburger Formularbuch aus dem XIII. Jahrhundert», *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, xii (1932), pp. 259-296; Olaf B. RADER: «Das Formular der Magdeburger Erzbischofsurkunden im 12. Jahrhundert», *Archivmitteilungen. Zeitschrift für Archivwesen, archivalische Quellenkunde und historische Hilfswissenschaften*, 42 (1993), pp. 230-234. Per a Espanya: Ana M. BARRERO GARCÍA: «Un formulario de cancellería episcopal castellano-leonés del siglo XIII», *Anuario de Historia del Derecho Español*, xlvi (1976), pp. 671-612; Josep M. MARQUÉS I PLANAGUMÀ: «Un formulari de lletres de la Cúria Eclesiàstica de Girona. s. xv», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 10 (1991), pp. 319-334. Per a França: J. BRY: «Notice sur un formulaire du XIVe s. à l'usage de l'officialité

D'una altra banda, el procés de còpia sistemàtica, íntegrament o per extracte, del text o del contingut dels documents, a mesura que eren expedits o rebuts, en els anomenats registres¹⁶ i l'ús posterior d'aquests documents s'inscriu en el quadre global del paper que tingué la documentació escrita en les polítiques desenvolupades en totes les cancelleries a partir de la baixa edat mitjana.

El registre ocupa un lloc ben definit en el procés d'expedició documental: el document, redactat ja en net, corregit, validada i calculada la taxa que havia de pagar el destinatari, es registrava en llibres disposats a aquest efecte per conservar en la memòria administrativa una petja dels documents expedits en nom del bisbe o, si era procedent, del vicari general.¹⁷ Aquests llibres tenen, a més, una utilitat palesa: permeten el control per part de la institució de la documentació atorgada.

d'Orléans», *Nouvelle Revue Historique de droit français et étranger*, xxxviii (1914), pp. 417-460; C. H. HASKINS: «A formulary of the officialité of Rouen», *Mélanges Paul Fournier*, París, 1929, pp. 359-362. Per a Gran Bretanya: a la diòcesi de Iork, el Reg. 13 és un formulari dels s. xiv-xv i conté actes relatius a l'arquebisbe Alexander Neville (1374-1388), como podeu veure al treball de David M. SMITH, *op. cit.* pp. 240 i ss. Per a Hongria: R. SZENTIVÁNYI: *Catalogus concinnus librorum MSS Bibliothecae Batthyanyanae*, 4. Ausg., Szeged, 1958. [Conté alguns formularis de l'Oficialat]. Per a Itàlia: *Il formulario vicentino-padovano di lettere vescovili (sec. XIV)*, a cura di Gilda MANTOVANI, Pàdua, 1988; M. ROBERTI: «Intorno ai frammenti de un formulario notarile del principio del secolo XIV della curia del vescovo di Padova», *Atti e memorie dell'Accademia di scienze, lettere ed arti in Padova*, n.s. xii (1906), pp. 105-112; Paolo SAMBIN: *Un formulario di lettere vescovili del secolo XIV*, Pàdua, Antenore, 1961. Per a la República Txeca: J. B. NOVÁK: *Formulár biskupa Tobiáse z Bechyne (1279-1296)*, Praga, 1903. I per a Suïssa: Ferdinand ELSENER: «Die Censura ecclesiastica (Exkommunikation) in zivilrechtlichen Verträgen auf Grund eines Formularbuches des 15. Jahrhunderts aus Freiburg im Üechtland», *Festschrift Nikolaus Grass*, Innsbruck-Munic, 1, 1974, pp. 299-308. ¶¹⁶ *Vocabulaire... Ibidem*, p. 38. ¶¹⁷ La divisió en sèries dels registres episcopals de la cancelleria valenciana és un ús que entronca amb la tradició cancelleresca reial aragonesa, tradició que es perfila a l'època de Pere IV el Cerimoniós. Prové molt probablement de la cancelleria pontifícia a través de Sicília, i les coincidències s'accentuen amb els registres vaticans a partir de

Jaume II. Les sèries de la cancelleria valenciana se separen i es constitueixen per funcions de govern, justícia, administratives i pastorals de la diòcesi: *Manuale litterarum, Liber litterarum collationum, Liber Ordinum, Liber visitationis et reformationis, Liber litterarum visitationis, Purgatio visitationis*. La tipologia de les sèries de registres episcopals d'algunes diòcesis de la Corona d'Aragó en l'edat mitjana són, segons la denominació donada en cada arxiu, la següent: per a Barcelona: *Taxae Beneficiorum, Registra Ordinorum, Libri visitationis, Collationum, Registra Gratiarum, Licencias Ministeriales, Registra Communium, Registra Verbalium, Litterarum, Registra Comparationum* (vid. José SANABRE: *El Archivo Diocesano de Barcelona*, Barcelona, 1947); per a Girona: *Visites pastorals, Registes litterarum, Ordenacions, Llicències, Llibres notularum, Beneficial, Matrimonial, Tribunal, Deposita* (vid. Josep M. MARQUÉS: *Guia de l'Arxiu Diocesà de Girona*, Girona 1982); per a Mallorca: *Registra Collationum, Liber Communis Curiae, Registra Ordinationum, Concesos Matrimoniales, Registra Homagiorum, Registra Litterarum Justitiae* (vid. Juan ROSSELLÓ LLITTERAS: «Tipología documental de las series de registros del Archivo Diocesano de Mallorca», *Homenaje a Jesús García Pastor, Bibliotecario*, Barcelona, 1986, pp. 119-134); per a Tarassona: *Libros de Visitas Pastorales, Libros de Vicaría y Actos de Curia, Procesos, Órdenes Sagradas* (vid. *Guía de los Archivos y las Bibliotecas de la Iglesia en España*. I. Archivos, Lleó, Asociación Española de Archiveros Eclesiásticos, 1985, p. 453), per a Tarragona: *Vicariato General y Oficialato* (*Ibid.* p. 461); per a l'Urgell: *Registro de Curia* (*Ibid.*, p. 504) i per a Saragossa: *Registro de Actos Comunes, Libros de Ordenes Sagradas (incluidos en Actos Comunes)* (*Ibid.* p. 539).

En el nostre cas, tot i que escassos en nombre, constitueixen la font més completa de documents emanats del bisbe de València en l'exercici de l'administració de la diòcesi. Tanmateix, tenen una important limitació, car són còpies que, tot i que es feren en el mateix moment de l'expedició de l'original i es verificaren amb una garantia cancelleresca, no permeten un estudi tan complet i exhaustiu de les formes diplomàtiques com el document original. Nogensmenys, aquesta limitació és compensada amb avantatges molt peculiars i gairebé exclusius per a estudis de cancelleries, car el registre permet aconseguir una visió bastant completa del funcionament intern d'aquestes i establir, almenys, les bases d'un esquema de tipus i formes diplomàtiques, atenent la seua naturalesa seriada amb una seqüència documental, cronològica i contínua. Aquest aspecte és difícil d'obtenir en els documents originals, els quals, expedits, arriben a múltiples destinataris i rarament s'han conservat fins a l'actualitat.

LA CASA, LA CORT I LA CANCELLERIA DEL BISBE JAUME D'ARAGÓ

Jaume d'Aragó era germà d'Alfons I d'Aragó, duc de Gandia i marquès de Villena; tots dos eren fills de Pere d'Aragó, comte de Ribagorça i d'Empúries i després comte de Prades, oncle i conseller de Pere IV i de la seua esposa Joana de Foix; eren néts del rei Jaume II d'Aragó i de la reina Blanca d'Anjou, la seua primera dona.

Fou bisbe de Tortosa des de 1362, fins que, a la mort de Vidal de Blanes, bisbe de València, el papa Urbà V el nomenà bisbe de València el 5 de març de 1369, contra la voluntat de part del capítol, el qual quedà des d'aleshores privat de la facultat de triar els seus prelats.

Clement VII el nomenà cardenal del títol de Santa Sabina en 1388, però no acceptà el càrrec, ja que el seu cosí, el monarca, que no reconeixia cap dels dos papes mentre no se n'aclarira la legitimitat, amenaçà amb la confiscació de les rendes de la Mitra si acceptava el cardenalat. En morir Pere IV i reconegut Clement VII pel nou rei, Jaume d'Aragó fou confirmat en el cardenalat.¹⁸

Celebrà sínode en 1382 i 1385 i en convocà uns altres tres abans, de la celebració dels quals no s'han trobat notícies.¹⁹

Passà gran part de la seua vida a Roma en ambaixades i estades a prop de la cort papal, i mantingué fins a la seua mort el títol cardenalici i de bisbe de València.

¶¹⁸ Cf. Elías OLMOS Y CANALDA: *Los prelados valentinos*, València, 1949, pp. 95-101. ¶¹⁹ Cf. Antonio BAR-

BERÁ SENTAMANS: *El derecho Canónico Valentino comparado con el general de la Iglesia*, València, 1928, pp. 46-50.

*f*onts històriques valencianes
17.